

УДК 373.3.013:3 16.42(477)(091)(045)

Шугай Я. М.*

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЧАТКОВИХ ШКІЛ В УКРАЇНІ (40-ВІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ)

Статтю присвячено актуальній проблемі сьогодення – початковим школам України, а саме: нормативно-правовому аспекту їхньої діяльності в 40-х роках ХХ століття. У статті з'ясовано особливості роботи та функціонування шкіл напередодні II Світової війни, під час воєнних дій та в повоєнний період. Наведено аналіз поглядів учених (Н. Антоненць, Л. Березівської, Л. Бондар, Н. Дічек та ін.), дослідження яких дотичні до порушеної теми.

Акцентовано, що шкільна мережа на території УРСР в 40-х роках ХХ століття продовжувала свою роботу згідно з чинними постановами та директивами 30-х років, однак в освітньому процесі спостерігалось посилення політико-ідеологічної складової.

Проаналізовано нормативно-правове забезпечення (постанови, директиви, накази тощо) Ради Народних Комісарів УРСР та Центрального Комітету Всесоюзної Комуністичної Партії (більшовиків) (ЦК ВКП (б)) щодо регламентування діяльності початкових шкіл у досліджуваній період.

Охарактеризовано основні рішення та вказівки кожного правостановлюючого документу, а також визначено рівень ефективності та доцільності впровадження проаналізованих джерел. Виділено та описано характерні особливості педагогічних нововведень у повсякденне життя школярів, а саме: уведення в 1943 році роздільного навчання хлопців і дівчат, зменшення вікового порогу зарахування учнів до школи, цифрова п'ятибальна шкала оцінювання навчальних досягнень учнів, упровадження випускних і перевірних екзаменів для учнів середніх шкіл. Зокрема, підкреслено, що в освітній системі УРСР тих років відмінностей між навчанням хлопців та дівчат майже не існувало, за винятком підготовки до практичної діяльності, військово-фізичної підготовки.

Розглянуто гостру соціально-значущу проблему – безпритульність і бездоглядність дітей, яка набула особливого поширення під час воєнних дій, та шляхи її вирішення в розрізі нормативного врегулювання.

Подано характеристику процесу оновлення змісту початкової освіти, яке знайшло своє відображення в зміні навчальних програм для початкової школи (1946 р.).

Ключові слова: початкова освіта, відбудова, постанова, навчальний план, військово-фізична підготовка, безпритульність, роздільне навчання.

Останнім часом найбільш обговорюваним питанням в Україні (пресі, Інтернеті, телебаченні та широкому загалі) постає питання початкової освіти. Це пов'язано з декількома чинниками, а саме: упровадженням із 1 вересня 2018 року Нової української школи (НУШ); загальною світовою тенденцією підвищення уваги до освіти в цілому; занепокоєнням населення щодо якості української освіти. Останнє є закономірним, адже відомо, що освіта громадян має надзвичайно потужну силу, за допомогою якої відбувається становлення та розвиток кожної держави. Дуже довгий час освіта взагалі була привілеєм заможних людей, тому багато років загальна картина світу майже не зазнавала змін. Однак усе змінилося впродовж ХХ століття із започаткуванням обов'язкового загального навчання.

Усього за 100 років Україна у своєму розвитку стала досить високотехнологічною та розвиненою державою. І нині українська освіта шукає ефективні шляхи досягнення та покращення своїх здобутків.

Відомо, що Україна – молода держава, яка дуже довгий час перебувала в складі великої країни – СРСР. Відтоді й донині система освіти України, на жаль, базується на постулатах і принципах радянської системи освіти. Таку ситуацію намагаються

*© Шугай Я. М.

змінити за рахунок реформування освіти, зокрема, початкової її ланки. У цьому контексті важливим є звернення до історико-педагогічного досвіду, що дозволить уникнути повторення помилок та надасть змогу виокремити нові напрями розвитку сучасної української освіти.

Одним із стратегічно важливих періодів розвитку української освіти є 40-ві роки ХХ століття. Це надзвичайно складний та реформативний період. Якщо в 30-ті роки ХХ століття в УРСР «функціонувала державна, централізована, авторитарна, платна, однотипна, водночас частково диференційована за національним критерієм і за станом здоров'я учнів «школа навчання», то в 40-ві роки ХХ століття вона «трансформувалася в умовах війни в контексті суспільно-політичних, соціально-економічних, педагогічних та культурологічних детермінант» та «грунтувалася не на здібностях і нахилах учнів, а на їхній належності, передусім, до певної статі чи національності» [2, с. 17].

Аналіз багатьох наукових джерел свідчить, що деякі аспекти та питання діяльності шкіл в УРСР в 40-ві роки ХХ століття досліджували Н. Антоненко, Л. Березівська, Л. Бондар, Д. Василенко, Н. Дічек, Г. Іванюк, Л. Піроженко, О. Сухомлинська та ін. Однак у дослідженнях зазначених науковців недостатньо ґрунтовно відображено нормативно-правову базу діяльності початкових шкіл в окреслений період.

Виходячи з вищевикладеного, ставимо за мету проаналізувати нормативно-правове забезпечення діяльності початкових шкіл в Україні (40-ві роки ХХ століття).

Зазначимо, що шкільна мережа на території УРСР в 1940-х роках продовжувала свою роботу згідно з чинними постановами та директивами 1930-х років. Унаслідок ухвалення цих документів «українська система шкільної освіти втратила свої особливості в контексті суспільно-політичних трансформацій, підпорядкування педагогічної науки офіційній ідеології, згортання українізації та посилення русифікації, створення одноманітної школи (єдина 10-річна з 4-річною початковою школою, неповна 7-річна школа)» [4, с. 32].

На початку 1941 року наказом Народного Комісаріату освіти (Наркомосу) УРСР № 504 від 04 березня «Про підсумки роботи початкових, неповних середніх і середніх шкіл в I півріччі 1940 – 1941 навчального року» було відзначено покращення показників у навчально-виховній роботі в порівнянні з минулим навчальним роком, а саме: покращення охоплення дітей шкільного віку навчанням; зменшення відсіву учнів та відкриття додаткових закладів; зміцнення дисципліни і порядку; поліпшення викладання основ наук; значне підвищення успішності учнів [5, с. 4].

Однак було звернуто увагу й на недоліки контролю за роботою шкіл і учителів працівниками Наркомосу УРСР. Із вищезгаданого наказу зрозуміло, що місцеві керівники активно намагалися підняти управлінський престиж радянської влади в масштабах країни та активно здійснювали пресинг звичайних учителів та працівників шкіл.

У той самий час, коли у звітах відзначалося загальне підвищення рівня навчальних досягнень учнів та успішне оволодіння навчальними програмами, Наркомос УРСР видав наказ № 487 від 01.03.1941 року «Про закупівлю в 1941 році вживаних стабільних підручників для початкової, неповної середньої і середньої школи» [6, с. 3]. Згідно з цим наказом вчителям треба було зробити облік учнів, які були готові продати свої підручники, переходячи до старших класів. Завідувачі відділами народної освіти, директори, учителі повинні були провести агітаційну роз'яснювальну роботу серед батьків щодо необхідності продажу вживаних підручників та сприянню виконання «державного завдання – повної реалізації встановленого плану закупівлі вживаних підручників» [там само]. Тобто можна зробити висновок, що освіта не була однаково доступною для всіх, адже далеко не всі родини могли купити нові підручники для своїх дітей.

Ситуація значно погіршилася із початком II Світової війни. Діти та вчителі

змушені були працювати в непристосованих, жахливих умовах, часто навіть просто неба. Дуже гостро відчувався дефіцит кваліфікованих учительських кадрів унаслідок вимушеної евакуації за лінію фронту, окупації міст та сіл фашистськими загарбниками. У свою чергу, безсистемна робота шкіл призвела до значного погіршення якості та інших показників навчально-виховного процесу в школах УРСР.

У ті роки на першому плані опинилася патріотично-виховна складова навчально-виховного процесу. Активно популяризувалися та висвітлювалися героїчні вчинки дітей, які самовіддано допомагали армії. Яскравим свідченням цього є наказ Народного Комісара Освіти УРСР Тичини П. Г. № 1207 від 04 липня 1944 р. [11]. Цим наказом відзначався вчинок учня 2 класу Костянтина Кравчука, який зберігав у себе 2 роки бойові прапори Червоної Армії. Хлопця нагородили орденом бойового Червоного Прапора, а його вчинок було широко популяризовано серед громадськості.

Варто зазначити, що навчання в школах відновлювалося відразу ж після визволення окупованих та контрольованих фашистами земель. Це відображено в постанові Ради Народних Комісарів (РНК) УРСР і ЦК ВКП(б) від 27 лютого 1943 року «Про поновлення роботи шкіл в районах Української РСР, звільнених від фашистських окупантів», згідно з якою діти повинні були якомога швидше приступити до занять у школах, що мало чітко контролюватися відповідними органами влади.

Функціонування та виконання навчальних програм українських шкіл у воєнний час відзначалося посиленням військово-фізичного виховання. Зокрема, РНК УРСР ухвалила постанову № 1730 від 24 жовтня 1942 року «Про військово-фізичну підготовку учнів початкових 1–4 класів неповних середніх і середніх шкіл» [8]. Ця постанова регламентувала затвердження спеціальної програми з військово-фізичної підготовки; уведення посади військового керівника; уведення в навчальні плани учнів 1–4 класів додаткових годин (1–2 класи – 1 год., 3–4 класи – 2 год.). У такому обсязі військово-фізична підготовка існувала в школах майже до закінчення II Світової війни.

У 1945 році постановою РНК СРСР № 378 від 28 лютого [12] «Про покращення військового навчання та фізичної підготовки в школах» було запропоновано в 1–4 класах основну увагу зосередити на фізичному вихованні учнів. У старших класах також збільшили кількість годин на фізичну підготовку з 388 до 516 за рахунок зменшення годин на вивчення тактичної, вогневої та хімічної підготовки. Ці заняття проводили військові керівники, однак вже 25 жовтня 1945 року постановою РНК СРСР № 2746 «Про покладання на вчителів початкових шкіл обов'язків щодо проведення фізичної підготовки учнів» [13] відповідальність за проведення уроків фізичного виховання було покладено на вчителів початкової школи, а посаду військового керівника було вилучено із штатного розпису.

У досліджуваний період в освітній системі УРСР відмінностей між навчанням хлопців та дівчат фактично не існувало. Дівчата вивчали той самий матеріал, здавали ті самі нормативи з військової та фізичної підготовки. Тобто всі були рівні між собою, що суперечить психологічним і фізіологічним особливостям хлопців і дівчат. Однак у 1943 році відбулися зміни щодо навчання хлопців і дівчат (було введено роздільне навчання), але причиною була зовсім не турбота про молоде покоління, а необхідність посилення патріотичного настрою серед населення.

Як пише Л. Березівська, «у вересні 1943 р. в низці міст України введено роздільне навчання хлопців і дівчат. У постанові РНК СРСР «Про запровадження роздільного навчання хлопців і дівчат в 1943/44 н. р. у неповних середніх і середніх школах обласних, крайових міст, столичних центрів союзних і автономних республік та великих промислових міст» (16 липня 1943 р.) пояснювалися причини такого державного рішення: за умов спільного навчання неможливо належним чином урахувати особливості фізичного розвитку хлопців і дівчат, їхню підготовку до практичної діяльності, військової справи, забезпечити дисципліну учнів» [4, с. 38]. Роздільне

навчання запроваджувалося з 1 по 10 класи шкіл та мало здійснюватися за чинними на той період навчальними планами і програмами неповних середніх і середніх шкіл.

Проте бажаного результату ця постанова не принесла, адже школи зіткнулися із багатьма проблемами, як-от: нестача кадрів, брак коштів, відсутність пристосованих приміщень до роздільного навчання, недостатня готовність учителів працювати по-іншому тощо, тому роздільне навчання хлопців і дівчат було скасоване в 1954 році.

Звісно, економічні, соціальні та демографічні процеси, які відбувалися в країні, не могли не вплинути на стан освіти. Унаслідок війни країна втратила великий відсоток дієздатних чоловіків і жінок. А в жорстких умовах війни та відбудови визволених міст і сіл країна вкрай потребувала робочої сили. Саме тому 8 вересня 1943 року РНК СРСР була ухвалена постанова «Про прийом дітей семирічного віку до школи» [9]. Згідно з цим документом пропонувалося увести з 1944/1945 навчального року обов'язкове навчання дітей семирічного віку в початкових, неповних середніх і середніх школах. Таким чином, було зменшено річний розрив між дошкільниками й учнями початкових класів, а матері тих дітей, хто пішов до школи, могли працювати на повну силу.

З метою більш чіткого і точного оцінювання знань і поведінки учнів та покращення якості навчальної роботи РНК СРСР ухвалила постанови «Про введення цифрової п'ятибальної системи оцінок успішності та поведінки учнів початкової, семирічної та середньої школи» від 10 січня 1944 року [7] та «Про заходи з поліпшення якості навчання в школі» від 21 червня 1944 року [1, с. 182]. Відтоді поведінку учнів почали оцінювати словами: «відмінно», «добре», «посередньо», «погано», «дуже погано». А знання учнів – за цифровою 5-ти бальною шкалою: 5, 4, 3, 2, 1. (Ця система оцінювання проіснувала досить довго, як в СРСР, так і в незалежній Україні. Офіційно 5-бальна система в Україні була відмінена й замінена 12-бальною в 2008 році). Для учнів, які закінчували початкову й семирічну школу, вводилося обов'язкове складання випускних іспитів, а для учнів, які закінчували середню школу - складання іспитів для отримання атестата зрілості.

У 40-ві роки ХХ століття в УРСР надзвичайно гострим продовжувало бути питання дитячої безпритульності й бездоглядності, яке ще більше загострилося у військовий та повоєнний періоди. Величезна кількість дітей втратили батьків, родину, дім та залишилися сиротами. Ситуація ставала дедалі критичнішою й наближалася до аналогічного рівня в післяреволюційний період 1919 року. Потрібне було швидке реагування від радянської влади. Регламентувала подальші кроки позбавлення від безпритульності дітей постанова № 917 РНК УРСР і ЦК ВКП(б) від 30 липня 1944 р. «Про заходи по боротьбі з безпритульністю та бездоглядністю в Українській РСР» [10]. Згідно з цією постановою треба було виявити та взяти на облік безпритульних дітей, забезпечити влаштування їх у дитбудинки та на індивідуальний і колективний патронат; з метою уникнення переповненості дитячих будинків, відкривати нові в придатних приміщеннях та устаткувати їх необхідним інвентарем і обладнанням.

Такі заходи, звичайно, знизили рівень безпритульності, однак до кінця викоренити не змогли, адже ще продовжувалася війна, сиріт ставало більше, фінансовий стан країни та недостатній контроль за роботою місцевих органів влади не дозволяв забезпечити всіх дітей житлом та необхідними речами. Про цей факт свідчить постанова Ради Міністрів УРСР № 335 від 10 березня 1948 року «Про заходи з ліквідації дитячої безпритульності і бездоглядності» [14]. Було встановлено, що: 1) більш ніж 130 тис. дітей було всиновлено та взято під опіку; 2) діти успішно навчалися за рахунок держави в початкових, семирічних і середніх школах; 3) вихованці дитбудинків отримали професії й успішно працювали.

Разом із тим було вказано й на суттєві недоліки: 1) відповідні структури та керівники будинків не створили комфортних умов вихованцям, тому діти втікали з установ; 2) через несистематичний облік безпритульних дітей дитбудинки були

переповнені й не забезпечували належного рівня життя; 3) відбувався приріст дитячої безпритульності внаслідок відсутності контролю та безграмотних дій із боку виконкомів, структурних підрозділів та громадськості.

Звичайно, для учнів початкової школи, які опинилися в таких важких умовах, було складніше, ніж більш старшим учням, навчатися й опановувати навчальну програму. У таких дітей частіше спостерігалися порушення поведінки й знижувалися показники якості засвоєння навчального матеріалу.

У 1946 році відбулося оновлення змісту початкової освіти. У програмах для початкової школи було зроблене деяке скорочення та перерозподіл матеріалу за роками навчання. Також друга половина 40-х років ХХ століття відзначилася посиленням політико-ідеологічної складової, де культовими особистостями фігурували В. Ленін та Й. Сталін. Як зазначає Л. Бондар, «новий навчальний план шкіл із українською мовою навчання не передбачав підготовчого класу. Природознавство, історію і географію було виділено в самостійні предмети не з 3-го, а з 4-го класу; у 3-му класі на вивчення української мови відводилося на 4 год. більше, у 3-4-х класах збільшилася кількість годин на фізичну підготовку (2 год.), а на співи – зменшилася (на 0,5 год.) у кожному класі. Незмінною залишалася кількість годин на вивчення російської мови, арифметики та малювання. У початковій школі з російською мовою навчання навчальний план відрізнявся від попереднього лише кількістю годин на вивчення мов. Українська мова вводилася з 2-го класу» [3] (табл. 1).

Таблиця 1

Фрагмент навчального плану для початкової та середньої школи з українською мовою навчання

№ з/п	Назва предметів	Кількість годин на навчальний тиждень по класах			
		1	2	3	4
1.	Українська мова	12	10	11	6
2	Російська мова	-	3	5	5
3	Арифметика	7	6	6	6-7
4	Природознавство	-	-	-	1-2
5	Історія	-	-	-	3-2
6	Географія	-	-	-	3-2
7	Каліграфія	2	2	-	-
8	Співи	1	1	0,5	0,5
9	Малювання	1	1	0,5	0,5
10	Фізична підготовка	1	1	2	2
Разом		24	24	25	27

Поряд із посиленням комуністично-виховної ідеології в навчальних планах початкової школи все більше уваги приділяли історії, географії та курсам історичного профілю. Головним лейтмотивом нових підручників з історії стало велике прагнення українців приєднатися до Росії та разом будувати світле комуністичне майбутнє. На жаль, історичні факти «перекручувалися» та переписувалися, аби догодити радянській владі, а Україна втрачала свою автономність і мову.

Отже, можна зробити висновок, що в 40-х роках ХХ століття продовжувалася освітня політика 1930-х років. Багато планів щодо освітнього процесу не були здійснені через події II Світової війни. А тому одним із найважливіших завдань було відновлення нормального функціонування роботи шкіл на території України в повоєнний період. Водночас були започатковані численні нововведення (випускні экзамені, атестат зрілості, цифрова 5-ти бальна шкала), які мали та мають місце і в сучасній системі освіти. Більш того, значна увага надавалася фізичному вихованню учнів початкової школи.

Усі ці нововведення в нормувалися відповідними нормативно-правовими документами, які заслуговують на більш детальне вивчення для імплементації в площині сучасної початкової освіти. Це може стати предметом подальшого наукового пошуку.

Література:

1. Абакумов А. А., Кузин Н. П., Пузырев Ф. И., Литвинов Л. Ф. Народное образование в СССР: Сборник документов 1917 – 1973 гг. Москва: Педагогика, 1974. 559 с.
2. Антоненко Н. Б., Дічек Н. П., Заліток Л. М., Міхно О. П., Піроженко Л. В., Сухомлинська О. В., Шевченко С. М. Організація навчального процесу в історії вітчизняної школи: від уніфікації до диференціації (40-ві-80-ті роки ХХ ст.): звіт про науково-дослідну роботу. Київ: 2015. 75 с.
3. Бондар Л. С. Розвиток змісту початкової освіти (40–80-ті роки ХХ століття). *Рідна школа*. 2013. № 6. С. 64-68.
4. Сухомлинська О. В., Дічек Н. П., Березівська Л. Д., Гупан Н. М., Піроженко Л. В. та ін. Нариси з історії розвитку диференційованого підходу до організації навчання в українській школі (кінець 30-х – 80-ті рр. ХХ ст.): посібник; Київ: Педагогічна думка, 2017. 768 с.
5. Про підсумки роботи початкових, неповних середніх і середніх шкіл УРСР в I півріччі 1940 – 1941 навчального року: наказ Народного Комісаріату освіти УРСР від 04.03.1941 р. № 504. *Збірник наказів та розпоряджень Народного Комісаріату освіти Української РСР*. 1941. № 7. С. 4.
6. Про закупівлю в 1941 році вживаних стабільних підручників для початкової, неповної середньої і середньої школи: наказ Народного Комісаріату освіти УРСР від 01.03.1941 р. № 487. *Збірник наказів та розпоряджень Народного Комісаріату освіти Української РСР*. 1941. № 7. С. 3.
7. Постанова Ради Народних Комісарів СРСР о введенні цифрової п'ятибальної системи оцінок успеваемости и поведения учащихся начальной, семилетней и средней школы. 10 січня 1944 р. *Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України (ЦДАВО України)*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 6.
8. Постанова Ради Народних Комісарів СРСР о военно-физической подготовке учащихся начальных и 1-4 классов неполных средних и средних школ. 24 жовтня 1942 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 1.
9. Постанова Ради Народних Комісарів СРСР о приеме детей 7-летнего возраста в школы. 08 вересня 1943 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 3.
10. Постанова Ради Народних Комісарів УРСР і Центрального комітету ЦК П(б) від про заходи по боротьбі з безпритульністю та бездоглядністю в Українській РСР. 30 липня 1944 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 7. Арк. 82.
11. Наказ Народного Комісара освіти УРСР П. Г. Тичини. 04 липня 1944 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 10. Арк. 131.
12. Постанова Ради Народних Комісарів СРСР об улучшении военного обучения и физической подготовки в школах. 28 лютого 1945 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 53.
13. Постанова Ради Народних Комісарів СРСР о возложении на учителей начальных школ проведение физической подготовки учащихся. 25 жовтня 1945 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 53. Арк. 76-77.
14. Постанова Ради міністрів Української РСР о мерах по ликвидации детской беспризорности и безнадзорности. 10 березня 1948 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 380. Арк. 118-131.

Shugai Ia. M.

NORMATIVE AND LEGAL SUPPORT OF PRIMARY SCHOOLS IN UKRAINE
(1940S OF THE 20TH CENTURY)

The article is devoted to the actual problem of modernity - the primary schools of Ukraine, namely the normative and legal aspect of their activity in the 1940s of the 20th century. In the article, the specifics of the work and functioning of the schools on the eve of the Second World War, during

military operations and the post-war period are clarified. An analysis of the views of scientists (N. Antonets, L. Berezovska, L. Bondar, N. Dichek, and others) is given. Their studies concern the topic touched upon.

It is emphasized that the school network in the territory of the Ukrainian SSR in the 1940s of the 20th century continued its work according to the current normative documents and directives of 1930s; however, the political and ideological component was strengthened in the educational process.

The normative and legal support (decisions, directives, orders, etc.) of the Council of People's Commissars of the Ukrainian SSR and the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) on the regulation of the activities of the primary schools during the study period has been analyzed.

The main decisions and instructions of each legal document have been characterized, and the level of efficiency and expediency of introducing the analyzed sources has been determined. The characteristic features of pedagogical innovations in the everyday life of pupils have been singled out and described, namely: the introduction in 1943 of separate education for boys and girls, the reduction of the age threshold for admission to school, the digital five-point scale for assessing pupils' academic achievements, the introduction of final and transfer examinations for secondary school pupils. In particular, it is emphasized that in the educational system of the Ukrainian SSR of those years there was almost no difference between the training of boys and girls, with the exception of preparation for practical activity, military physical training.

An acute socially significant problem has been considered: homelessness and neglect of children, which has become particularly widespread during military operations, and ways to resolve it in the context of a normative settlement.

A description of the process of updating the content of primary education, which was reflected in the change of training programs for primary school (1946).

Key words: primary education, reconstruction, resolution, training program, military physical training, homelessness, separate education.

Дата надходження статті: «27» січня 2018 р.